

ІІВОВКАНИЧ

**ЗАКАРПАТТЯ У ПОЛІТИЦІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ
І ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ділема відновлення довоєнних кордонів ЧСР**

Найголовніший вклад Закарпаття в розгром фашизму полягає в героїчній антифашистській боротьбі десятків тисяч жителів нашого багатовікового краю в партизанському і підпольному русі та в рядах військових підрозділів Червоної Армії і Чехословацького армійського корпусу генерала Л.Свободи. Але, на наш погляд, не варто залишати поза увагою і зовнішньополітичний вимір - вагомим значенням визволення і вдоволення Закарпаття до складу СРСР для зміни військово-стратегічної ситуації у Центрально-Східній Європі ще у ході воєнних дій проти гітлерівської Німеччини та її сателітів, а також вплив цього фактору на формування нового геополітичного балансу сил та п'ясової архітектури європейського континенту.

Об'єктивною реальністю стало те, що СРСР, перейшовши Карпати, завоював стратегічно вигідні позиції довгострокової присутності в Центральній Європі. Новим закарпатським півднем забезпечувався постійний контроль за значною частиною радянської сфери впливу у Східній Європі. Сталінська імперія не тільки відновила свої довоєнні державні кордони, але й вийшла за їх межі. У той же час, воз'єднанням Закарпаття фактично завершився історично прогресивний процес консолідації українських територій і нації на західному напрямку, що у кінцевому результаті і визначає сучасні європейські кордони незалежної Української держави, як і невіддільну приналежність краю до новітнього українського національно-державного утворення.

З позиції реалій завершальних років другої світової війни звільнення Закарпаття від фашистів та воз'єднаннячий рух 1944-1945 рр. у краї складала непростий для розв'язання вузол проблем у тогочасних загальносоюзницьких (по антигітлерівській коаліції) та двохсторонніх радянсько-чехословацьких відносинах. Комплекс питань стосовно воз'єднання Закарпаття до сучасності гостро дискутується в українській та зарубіжній історіографії. Позаяк, основні концептуальні підходи дослідників проблеми і практичний перебіг завершального етапу воз'єднання краю

розглянуті нами у двох неподаних публікаціях [1], вважаємо доцільним зупинитися в даній роботі тільки на аналізі деяких нових документів з архівів Чехії, Словаччини, Росії та інших країн, які засвідчують суперечливий характер розробки і реалізації ліній керівництва ЧСР і великих союзницьких держав у роки другої світової війни щодо повоєнної долі Закарпаття.

Найвідоміший сучасний чеський дослідник історії Чехословаччини перших післявоєнних років К.Кашпан справедливо вказує на політику невизнання правочинності Мюнхенської угоди (1938 р.) та зусилля по відновленню визволеної ЧСР у домюнхенських кордонах в якості основної лінії дипломатичних і політичних зусиль чехословацького державного керівництва і особисто президента Е.Бенеша в ході другої світової війни [2]. У той же час вже протягом воєнних років виродження домюнхенського "статусу кво" ЧСР суперечило принципове положення нової східної політики чехословацького президента і лондонського еміграційного уряду - прагнення мати після закінчення війни спільний кордон на сході з СРСР задля гарантії від німецької загрози зі заходу у майбутньому. А вже для цього Чехословаччина повинна була поступитися на користь Радянського Союзу територією Закарпаття. І виникала непроста дилема - зміна східних кордонів країни суперечила офіційній чехословацькій концепції не порушності домюнхенських державних кордонів ЧСР. Тому позиція і президента Е.Бенеша, і Лондонського уряду, та в Московського центру КПЧ в роки війни з проблем кордонів на сході та повоєнної долі Закарпаття були більш ніж суперечливою.

Ідея спільного радянсько-чехословацького кордону і теза - "щоб в Ужгороді була Росія" висловлювалися Е.Бенешом ще на початку 1939 р. [3]. В 1994 р. чеським Інститутом міжнародних відносин опублікована підбірка документів щодо "судетонімецького питання", яка містить нові матеріали про дипломатичну діяльність і повоєнні плани чехословацького еміграційного центру - уряду і президента у період другої світової війни. З-поміж них значний документальний масив стосується домюнхенських кордонів і закарпатського питання. Уже 21 серпня 1939 р. президент ЧСР Е.Бенеш писав керівникам Руху Опору, які залишилися у країні: "Підкарпатську Русь вимагатимемо для Чехословаччини, якщо по сусідству не буде Росії" [4].

У вересні 1939 р. майбутнє чехословацької держави і Закарпаття Е.Бенеш обговорював з радянським послом в Лондоні І.Майським, про що останній черговим чином доповідав у Москву: "Стосовно Карпатської України Бенеш прямо говорив, що вона повинна ввійти до складу СРСР, і що він, ще будучи президентом Чехословаччини, розглядав її як майбутню частину Радянського Союзу" [5]. Е.Бенеш, правда, у своїх спогадах фіксував, що обговорювалася лише можливість майбутньої чехословацько-радянської домовленості про край. Однак, саме повідомлення І.Майського з 1939 р. нарком В.Молотов зачитав президенту ЧСР 24 березня 1945 р. на переговорах у Москві, щоб примусити його прийняти остаточне рішення про передачу Закарпаття СРСР [6].

З вказаного певна частина сучасних zaangażованих дослідників і радикалполітиків робить висновок про свідому "вреду" Е.Бенеша Закарпаття і ЧСР та зговір зі сталінським керівництвом. "Антибенешіада" взагалі стала модною темою навіть в теперішній демократичній Чехії. На хибність кон'юнктурно-політичної демонізації особи і дій колишнього чехословацького президента справедливо вказують кваліфіковані історики [7]. У контексті міжнародних відносин ЧСР не варто забувати, що Е.Бенеш був висококваліфікованим дипломатом, який 17 років (1918-1935 рр.) посідав пост міністра закордонних справ, що не мало аналогів в країнах Європи міжвоєнного періоду. Та й після призначення в 1935 р. К.Крофти новим міністром Е.Бенеш як президент продовжував визначати зовнішню політику ЧСР і як національне та особисте фіаско переживав трагедію Мюнхена. Водночас, суб'єктивно рисою Е.Бенеша була пера віра у "науковість" власної політики і дипломатії, котра нерідко вела його до хибної особистої позиції коли реальні події не співпадали з бенешівськими науковими схемами, то чехословацький політик вважав, що помиляється не він - а весь навколишній світ. Звідси і схильність президента ЧСР до месіанства. Е.Бенеш все життя залишався соціалістом, але, як сам зауважував, без догм. Певний соціальний ідеалізм, однак, не заважав президенту постійно бути прагматиком і раціоналістом [8]. Оригінальну (правда, переважно в темних тонах) характеристику Е.Бенешу дає сучасний французький історик угорського походження Ф.Фейто, стверджуючи, що цей "учень Сорбони" був раціональним, сухим політиком, але схильним до

політичних інтриг, снування мережі контактів та активної організаційної діяльності [9]. Весь вказаний комплекс суперечливих рис політико-психологічного портрету президента визначав і підхід Е.Бенеша до проблем південно-східної долі Закарпаття та відновлення ЧСР в рамках домюнхенських кордонів.

На першому етапі лондонської еміграції в 1939-1940 рр. Е.Бенеш, поки що офіційно так і не визнаний навіть урядом Великобританії в якості правочинного президента ЧСР, будуючи, як звучало б в термінології нашого часу - 90-х років, багатовекторну чехословацьку зовнішню політику із стратегічною спрямованістю на післявоєнне відродження суверенної державності. Голова окупованої фашистами ЧСР не мав у вигнанні в Лондоні інших важелів забезпечення національно-державних чехословацьких інтересів як дипломатичне маневрування, політики компромісу і союзів. Методом поетапного досягнення мети, на жаль, було балансування на інтересах великих держав. Захід, який спочатку вельми прохолодно реагував на активність чехословацького еміграційного центру у Лондоні, певним чином сам підготував Е.Бенеша до вироблення нової східної політики ЧСР, спрямованої на зближення з СРСР. Позаяк соціалісти завжди соціалістично оцінювали прагматичні політичні кроки, чехословацькою стороною в основу союзу Праги і Москви були покладені ідеї "антигерманства" і загальнослов'янської єдності, що й було зафіксовано в положеннях радянсько-чехословацького договору від 12 грудня 1943 р. Попри розгляд на особистих переговорах Е.Бенеша і Й.Сталіна в Москві у грудні 1943 р. різних варіантів повсютної долі Закарпаття, радянська сторона офіційно підтвердила непорушність домюнхенських кордонів ЧСР.

Резервси президента ЧСР в Бік Кремля, особливо щодо проблеми Закарпаття, не варто надмірно драматизувати і абсолютизувати. Більш детальний аналіз нових документів засвідчує значну константність позиції Е.Бенеша протягом воєнних років. 9 березня 1940 р. президент ЧСР передав керівництву США меморандум "Чехословаччина після війни", в якому заявив, що ЧСР не може визнати анексію своєї складової частини - Закарпаття Угорщиною і черговим чином сформулював майбутнє закарпатське питання: "Проблема Підкарпатської Русі залишається на потім, отжуючи подальшого розвитку подій у

Центральній Європі, і, вважаючи, що наперед самі русини повинні вільно визнати свою волю і свою думку до цього питання... Питання Підкарпатської Русі як автономної складової частини Чехословаччини буде вирішено після війни..." [10].

Майже через рік - 3 лютого 1941 р. Е.Бенеш сформулював на вимогу уряду Великобританії завдання ЧСР у другій світовій війні у більш обширному меморандумі "Чехословацькі мирні цілі". Як і в попередньому документі 1940 р., вказувалося на незаконність загарбання Закарпаття Угорщиною в 1939 р., позаяк сама угорська сторона в документах навіть Віденського арбітражу однозначно визнавала приналежність краю до ЧСР. Декларувалася, однак, більш жорстка - безваріантна точка зору щодо Закарпаття: "Чехословацька Республіка вважає Підкарпатську Русь інтегрованою частиною своєї території і ніколи не змінить цієї позиції" [11]. Така заява була викликана зп'яжкою дипломатичною боротьбою президента і еміграційного уряду ЧСР за офіційне визнання їх легітимного статусу з боку Великобританії та необхідністю отримання від англійської сторони чітких гарантій про відмову від Мюнхенського договору, з одночасним підтвердженням непорушності чехословацьких довоєнних кордонів.

Великобританія була одним із творців Мюнхену тому для ЧСР було принципово важливим добитися від неї офіційного визнання недійсності мюнхенської змови. 5 серпня 1942 р. уряд Великобританії направив офіційну ноту міністру закордонних справ чехословацького еміграційного уряду Я.Масарику з викладом чіткої позиції стосовно відмови від Мюнхенського договору і невизнання всіх змін чехословацьких державних кордонів, що відбулися в 1938 р. і наступні роки [12]. Після цього еміграційне державне керівництво Франції як ще одної країни-учасниці Мюнхену 29 вересня 1942 р. заявило про недійсність Мюнхенської угоди і Віденського арбітражу. Аналогічну позицію виклав в ноті Я.Масарику 24 жовтня 1942 р. уряд СРСР і 26 жовтня 1942 р. - уряд США [13]. Таким чином, на кінець 1942 р. Чехословаччині вдалося наполегливими дипломатичними зусиллями добитися чіткого заперечення великими державами чинності Мюнхенської угоди, з одного боку, і визнання її непорушності довоєнних чехословацьких кордонів - з іншого. Великими державами також було визнано статус президента

Е.Бенеш та Лондонського уряду ЧСР як легітимних представників Чехословаччини.

Концепція відродження ЧСР після визволення від фашизму в домюнхенських кордонах передбачала і відновлення юрисдикції чехословацької держави і на території Закарпаття (Підкарпатської Русі). Правда, у сучасній чеській, словацькій, українській та іншій історіографії і публіцистиці утвердився стереотип, що, навпаки, з 1942-1943 рр. Е.Бенеш все більше схилився на "змову" з Кремлем про передачу краю до складу СРСР. Такі вельми категоричні твердження, зазвичай, базуються на переписці і протоколах бесід Е.Бенеша із Й.Сталіним періоду другої світової війни. Але варто нагадати, що сам СРСР і в радянсько-чехословацькому договорі від 12 грудня 1943 р., і в наступних двосторонніх дипломатичних документах офіційно визнавав положення про непорушність домюнхенських кордонів ЧСР. А особисто Е.Бенеш, на наш погляд, з проблеми майбутньої приналежності Закарпаття дрейфував до точки зору, що саме питання може бути вирішено лише після закінчення воєнних дій в Європі і хоча б формально-юридичного повернення краю після угорської окупації до ЧСР. Це підтверджують навіть і нещодавно опубліковані протоколи переговорів президента ЧСР з В.М.Молотовим у Москві в березні 1945 р., тобто за умов, коли чехословацька влада вже втратила "де-факто" контроль над Закарпаттям і відкрито постало питання про оформлення входження краю до СРСР "де-юре" [14]. Дискусія про "чистоту" методів і практичних дій Кремля по приєднанню Закарпаття в 1944-1945 рр. і характеру позиції Е.Бенеша в критичний момент не привносить і в сучасності [15]. Але ці питання доцільно принципово відділити від стратегічно позитивного для історичної долі краю факту воз'єднання Закарпаття з Україною. Межують з правовою війністю спроби деяких заполітизованих кіл піддати сумніву легітимність радянсько-чехословацького Договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. та його схвалення Тимчасовими Національними Зборами (ТНЗ) ЧСР у листопаді 1945 р. Гіпотетичне визнання "неконституційності" такого рішення ТНЗ ЧСР вярвало б всю конституційно-правову систему Чехословаччини 1945 р. і подальших років, в т.ч. і "бенешівські декрети", чого ні сучасна чеська і словацька влада, ні Європа в цілому абсолютно не бажають і не допустять. Незважене політиканство навколо даної проблеми загрожує "балканізацією"

всєї Центрально-Східної Європи. Визнали, в цій помпидональній частині європейського континенту, де не було і нема етнічно чистих територій, надзвичайно небезпечно жонглиувати з кон'юнктурною метою як радикалліоналізмом, так і несвідомовизначенням етнічних спільнот.

Вказане збереження підтверджується й дипломатичними інтригами навколо Закарпаття періоду другої світової війни. Безпідставними є занадто екзальтовані сучасні ремінісценції до "історичних криз" стосовно повосніної долі Закарпаття. Попри щорівний регіоналліпатріотизм варто розуміти, що входження Закарпаття до складу СРСР не було з точки зору міжнародних відносин проблемово світової політики того часу, а лише питанням двохсторонніх радянсько-чехословацьких відносин або, щонайбільше, - елементом конструювання радянської зони впливу у Східній Європі. Методи реалізації зовнішньополітичних інтересів Кремля в регіоні протягом другої світової війни та перших післявоєнних років беззаперечно були сумнівними - диктаторськими і загарбницькими, але ні одна велика західна держава навіть не критикувала їх. І, сумнівно, чи міг без західної підтримки президент ще не визволеної Чехословаччини протистояти масованому тиску Кремля в 1944-1945 рр. За будиької спроби дипломатичного опору Е.Бенеша Москва не дозволила б еміграційній аладі повернутися в ЧСР і реальністю було створення виключно комуністичного чехословацького уряду на прикладом польсько-шоблінського варіанту 1944 р.

Потрібно зауважити, що великі держави Заходу не були достатньо поінформовані про перебіг подій і майбутнє Закарпаття. У 1998 р. словацький дослідник П.Лукач опублікував декілька нових документів з дипломатичної переписки Дж.Кеннана 1944 р. з Вашингтоном, який працював в посольстві США в Москві. Базуючись на інформації про виступ комуніста В.Копецького 10 листопада 1944 р., Дж.Кеннан направило 2 депеші у Вашингтон щодо можливої зовнішньополітичної лінії ЧСР після визволення країни. Одна з депеш, отримана в США 16 листопада 1944 р., присвячена значним чином повосніній долі Закарпаття. Дж.Кеннан зафаксував позицію КІПЧ про майбутнє Чехословаччини як держави рівноправного союзу чехів, словаків та русинів і обиданки широкої автономії Підкарпатської Русі. Але американський дипломат схилився до ймовірності чергового варіанту післявоєнного розвитку Закарпаття: "...Культурні та

внутридипломатичні впливи на русинські справи будуть сильнішими з боку прилеглої радянської України, ніж з Праги. Це означало б, що місцеве життя Підкарпатської Русі знаходилося б під радянським контролем саме так, як це є в північному Ірані, тобто, що провінція не стала б формально частиною СРСР, але була б областю радянського культурного і політичного проникнення на основі расової спільності з українським народом" [16]. Дж.Кеннан помилявся разом з чехословацькими комуністами, тому що навіть лідерам КПЧ Кремль не розкривав ще у першій половині листопада 1944 р. свої плани щодо Закарпаття.

Не варто, однак, перебільшувати рівень зацікавленості Праги у збереженні Закарпаття в складі повоєнної ЧСР. Концепція нової чехословацької зовнішньої політики, сформульована Е.Бенешом та його оточенням, виходила із постулату існування довготривалої загрози ЧСР з боку Німеччини і суверенітету характеру взаємин з сусідніми Угорщиною та Польщею. Тому Прага вважала стратегічно важливим "перехід" СРСР через Карпати як наймогутнішої європейської держави після війни. Безпосередній кордон із великим східним союзником ЧСР отримувала, віддавши Москві Закарпаття. Цим кроком Прага також сподівалася отримати серйозну підтримку з боку СРСР у реалізації власних планів щодо кордонів ЧСР з Польщею та Угорщиною. Але передача Закарпаття СРСР тільки загострила проблему відновлення довоєнних кордонів Чехословаччини. Угорський міністр закордонних справ Я.Дьондьоши відразу ж у 1945 р. заявив, що відмова ЧСР від Закарпаття є свідченням того, що "довоєнські кордони Чехословаччини не є священними" [17].

Таким чином, дипломатичні колізії навколо майбутньої долі Закарпаття в період другої світової війни засвідчили хибність поглядів державного керівництва ЧСР про можливість шляхом територіальних поступок та встановлення безпосереднього сусідства і стратегічного партнерства з СРСР вирішити проблему відновлення чехословацької державності в довоєнських кордонах. При цьому возз'єднання Закарпаття з Україною було, беззаперечно, прогресивним історичним фактом.

1. Див.: Волканвич І. Проблема Закарпаття на переговорах президента ЧСР Е.Бенеша в Москві у березні 1945 р.//Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку.-Ужгород,1999.-С.74-83; Його ж. Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р.//Там же.-С.84-96.

2. Kaplan K. Pravda o Československu 1945-1948. -Pr.,1990. -S.5.

3. Ibid.-S.23.

4. Češi a sudetoněmecká otázka 1939-1945. Dokumenty.-Pr.,1994.-S.20.

5. Цит. за дж.: Марьяна В.В. Э.Бенеш: последний визит в Москву (март 1945 года). Документальный очерк// Славяноведение.-1996.-№ 6.- С.83.

6. Там же.

7. Див.наприклад: Dejnek J. Edvard Benes se stal nezaslouzené terčem útoku// Lidové noviny.-1998.-10 října.- S.19-20.

8. Klimek A.,Kubů E. Československá zahraniční politika 1918-1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů.-Pr.,1995.-S.14.

9. Див.:Fejto F. Rekviem za mrtvou říši: O zkáze Rakouská-Uherská.-Pr.,1998.

10. Češi a sudetoněmecká otázka.-S.47.

11. Ibid.-S.88.

12. Ibid.-S.176.

13. Ibid.-S.177.

14. Див.: Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг.- Т.1.-1944-1948 гг.-М.-Новосибирск.-1997.-С.183-187.

15. Див.наприклад: Поп ІІ. Режисери і статисти. "Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною" в дзеркалі московських документів 1944-1945 рр.// Карпатський край.-1995.-№ 1-4.-С. 68-72.

16. Цит.по.: Lukáč P. George Frost Kennan o Slovensku v rokoch 1940-1945// Historický časopis.-1998.-N 3.-S.513.

17. Цит.по.: Čierna-Lantayová D. Sovietská politika v strednej a juhovýchodnej Európe pohľadom československej diplomacie (1944-1949)/ Středná a juhovýchodná Európa v politike veľmoci (Sondy do vývoje II).-Br.-1994.-S.14.

внутрішньополітичні впливи на русинські справи будуть сильнішими з боку прилеглої радянської України, ніж з Праги. Це означало б, що місцеве життя Підкарпатської Русі знаходилося б під радянським контролем саме так, як це є в північному Ірані, тобто, що провінція не стала б формально частиною СРСР, але була б областю радянського культурного і політичного проникнення на основі расової спільності з українським народом» [16]. Дж.Кеннан помілявся разом з чехословацькими комуністами, тому що навіть лідерам КПЧ Кремль не розкривав ще у першій половині листопада 1944 р. свої плани щодо Закарпаття.

Не варто, однак, перебільшувати рівень зацікавленості Праги у збереженні Закарпаття в складі повоєнної ЧСР. Концепція нової чехословацької зовнішньої політики, сформульована Е.Бенешом та його оточенням, виходила із постулату існування довготривалої загрози ЧСР з боку Німеччини і суперечливого характеру взаємин з сусідніми Угорщиною та Польщею. Тому Прага вважала стратегічно важливим "перехід" СРСР через Карпати як наймогутнішої європейської держави після війни. Безпосередній кордон із великим східним союзником ЧСР отримувала, віддавши Москві Закарпаття. Цим кроком Прага також сподівалася отримати серйозну підтримку з боку СРСР у реалізації власних планів щодо кордонів ЧСР з Польщею та Угорщиною. Але передача Закарпаття СРСР тільки загострила проблему відновлення домонхенських кордонів Чехословаччини. Угорський міністр закордонних справ Я.Дьольдосші відразу ж у 1945 р. заявив, що відмова ЧСР від Закарпаття є свідченням того, що "домонхенські кордони Чехословаччини не є священними" [17].

Таким чином, дипломатичні колізії навколо майбутньої долі Закарпаття в період другої світової війни засвідчили хибність поглядів державного керівництва ЧСР про можливість шляхом територіальних поступок та встановлення безпосереднього сусідства і стратегічного партнерства з СРСР вирішити проблему відновлення чехословацької державності в домонхенських кордонах. При цьому возз'єднання Закарпаття з Україною було, беззаперечно, прогресивним історичним фактом.

1. Див.: Вовчанч І. Проблема Закарпаття на переговорах президента ЧСР Е.Бенеш в Москві у березні 1945 р.//Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку.-Ужгород,1999.-С.74-83; Його ж. Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р.//Там же.-С.84-96.

2. Kaplan K. Pravda o Československu 1945-1948. -Pr.,1990.-S.5.

3. Ibid.-S.23.

4. Češi a sudetoněmecká otázka 1939-1945. Dokumenty.-Pr.,1994.-S.20.

5. Цит. за дж.: Марьяна В.В. Э.Бенеш: последний визит в Москву (март 1945 года). Документальный очерк// Славяноведение.-1996.-№ 6.- С.83.

6. Там же.

7. Див.наприклад: Dejmek J. Edvard Beneš se stal nezaslouzeně terčem útoku// Lidové noviny.-1998.-10 října.- S.19-20.

8. Klimek A.,Kubů E. Československá zahraniční politika 1918-1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů.-Pr.,1995.-S.14.

9. Див.:Fejto F. Rekviem za mrtvou říší: O zkáze Rakouská-Uherská.-Pr.,1998.

10. Češi a sudetoněmecká otázka.-S.47.

11. Ibid.-S.88.

12. Ibid.-S.176.

13. Ibid.-S.177.

14. Див.: Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг.- Т.1.-1944-1948 гг.-М.-Новосибирск.-1997.-С.183-187.

15. Див.наприклад: Поп ІІ. Режисера і статисти. "Возз'єднання Закарпаття з Радянського України" в дзеркалі московських документів 1944-1945 рр.// Карпатський край.-1995.-№ 1-4.-С. 68-72.

16. Цит. по.: Lukáš P. George Frost Kennan o Slovensku v letech 1940-1945// Historický časopis.-1998.-N 3.-S.513.

17. Цит.по.: Čierna-Lantayová D. Sovietská politika v střednej a juhovýchodnej Európe pohľadom československej diplomacie (1944-1949)// Středná a juhovýchodná Európa v politike veľmoci (Sondy do vývoje II).-Br.-1994.-S.14.